JOŽICA ŠKOFIC
ZRC SAZU v Ljubljani

NAREČNO BESEDJE V PLETERŠNIKOVEM SLOVARJU IN GRADIVU ZA SLA

V članku je analizirano narečno besedje za različne *barve las* (*svetlo, črno, rjavo, sivo, rdečo*), torej vprašanja iz prvega zvezka Slovenskega lingvističnega atlasa z besedjem iz pomenskega polja *človek*. Ena od rubrik komentarja h kartam nastajajočega SLA namreč predvideva navajanje zbranih leksemov in njihovih pomenov v slovenskih in tujih splošnih in etimoloških ter zgodovinskih, narečnih in dvojezičnih slovarjih. V prispevku je zato prikazano, kako uporabni so podatki o naglasu, glasovni podobi, izvoru, zemljepisni omejenosti rabe ter ponazarjalno gradivo v Pleteršnikovem slovarju za analizo narečnega gradiva iz SLA.

Ključne besede: geolingvistika, Slovenski lingvistični atlas (SLA), slovenska dialektologija, Maks Pleteršnik

The article presents dialectal words for different colours of hair (*blonde, black, brown, grey, red*), i. e. the question SLA V005 from the first volume of Slovenian Linguistic Atlas (SLA). One part of the commentary to the SLA maps will present the noted dialectal lexemes and their meanings in Slovenian common and dialectal, etymological and historical dictionaries. The article consequently demonstrates, how useful for linguistic analysis are the data about the accent, pronunciation, origins, geographical spread and illustration of these words in Pleteršnik's Slovenian-German Dictionary from the end of the 19. century.

Key words: Geolinguistics, Slovenian Linguistic Atlas (SLA), Slovenian dialectology, Maks Pleteršnik

1 Uvod

Najpomembnejše Pleteršnikovo jezikoslovno delo *Slovensko-nemški slovar I–II* (1894–1895), ki poleg sodobnega knjižnega besedja iz leposlovja, publicistike in strokovne literature ter besedja starejših obdobij od Trubarja dalje zajema tudi besedje iz različnih tiskanih in rokopisnih slovarskih zbirk slovenskega jezika, je med drugim tudi zakladnica slovenskega narečnega besedja 19. stoletja. Pleteršnik je ob urejanju gradiva za slovar ugotavljal, da je gradivo še zelo nepopolno, da manjka »zlasti ljudskih izrazov iz narečij, posebno iz kranjskega; zato se je obrnil na izobražence, zlasti je pozival dijake, naj nabirajo, pa tako 'da se vsaka beseda zvesto napiše, z akcentom, kakor se govori in v kakem reku

v zvezi z drugimi besedami' (SN 1884, št. 176, kratica M. P.).« (SBL II: 383), kar je temeljno načelo in napotek zapisovalcem tudi pri današnjem zbiranju narečnega besednega bogastva. Z zajemom živega besednega zaklada narečij »je vknjižil velik del narečnega blaga, ki ga s pridom porabljajo vse znanstvene in tehnične stroke«. (SBL II: 384) Prav zato ter zaradi funkcijskozvrstnega bogastva in dodelanega sistema tonemskega onaglaševanja z upoštevanjem sodobnih pravopisnih in pravorečnih načel je bil ta slovar lahko »zanesljivo izhodišče« tudi za različne kasnejše narečne slovarje, npr. za Tominčevega in Novakovega, dragocen pa je tudi za analizo narečnega besedja v Slovenskem lingvističnem atlasu (SLA).

V slovarju je Pleteršnik narečno besedje označeval predvsem s pokrajinskimi oznakami (npr. *zasę̑ka*, f. /…/ 3) verhackter Speck, Mur., Cig., C., Mik.; tudi: *zásęka*, Gor., Št. – naglasna različica je torej označena s pokrajinsko umeščenostjo rabe; beseda se z naglasom na prvem zlogu rabi na Gorenjskem in Štajerskem), o rabi besedja na omejenem zemljepisnem področju pa se dá deloma sklepati tudi iz navedbe avtorjev drugih gradivskih zbirk, iz katerih je črpal (npr. *brèk, -éka*, m. 'der Jagdhund', C., Sv. Peter (Notr.), Erj. (Torb.), iz it. *bracco*[1]). Primerjava z narečno leksiko iz SLA tudi kaže, da se je Pleteršnik izogibal predvsem tistim (neknjižnim) izposojenkam iz jezikov v stiku, za katere so v jezikovnem diasistemu obstajali jasni slovenski sinonimi oz. enobesedne ustreznice (tako npr. v njem ni besed kot *šagra* za pomen 'farni praznik, opasilo' ali *špoža* za pomen 'nevesta'), upošteval pa je izposojenke (tudi novejše), ki v slovenskem jezikovnem diasistemu niso imele izvorno slovenske sopomenke. Zanje je ob nemškem pomenskem pojasnilu/pomenski ustreznici navajal, iz katerega jezika je bila beseda prevzeta (npr. *bâjar, -rja*, m. der Weiher; iz nem.; ali *krompír, -rja*, m. die Kartoffel, der Erdapfel (solanum tuberosum); coll. Erdäpfel; *krompirja skuhati*; iz nem. »Grundbirne«, C.; (prim. gen. *krompírna*, Fr.-C.); tudi: *-îr*, Dol.; ali *čávəlj, -vlja*, m. der Nagel; *mirno so mu rjavele risane puške o čavljih*, LjZv.; – iz it. chiavo, Nagel, Mik. (Et.)). Take širše rabljene izvorno neslovenske besede v Pleteršnikovem slovarju nimajo posebnih zemljepisnih označevalnikov, ob tujem izvoru besede pa je lahko dan tudi napotek k ustreznejši slovenski besedi (npr. *žę́gən, -gna*, m. der Segen; der Ostersegen; *žegna komu dati poskusiti*; iz. nem.; pogl. *blagoslov*).

2 SLA V005 (*barva las*)

Ena od rubrik komentarja h kartam nastajajočega SLA predvideva navajanje zbranih leksemov in njihovih pomenov v slovenskih in tujih splošnih in etimolo-

[1] Beseda, ki se v gradivu za SLA pojavlja le v istrskih govorih, in sicer v splošnem pomenu 'pes', po mnenju dialektologov romanistov (R. Cosutta, G. Filipi) ni italianizem, ampak še predromanskega izvora.

ških (SSKJ, Pleteršnik, ESSJ in SES) ter zgodovinskih, narečnih in dvojezičnih slovarjih. V prispevku je zato prikazano, kako uporabni so podatki o naglasu, glasovni podobi, izvoru, zemljepisni omejenosti rabe ter ponazarjalno gradivo itd. v Pleteršnikovem slovarju za analizo narečne leksike iz SLA. Analizirano je narečno besedje za *barve las – svetlo, črno, rjavo, sivo* in *rdečo*, tj. vprašanje V005 iz prvega zvezka SLA z besedjem iz pomenskega polja *človek*. Večinoma so v gradivu zapisani leksemi za vse štiri iskane barve las, tj. po vrsti za črno, plavo, sivo, rjavo, ponekod je dodano tudi poimenovanje za rdečo barvo las, večkrat pa so navedena tudi sinonimna poimenovanja. Interpretacija pomena zapisanih narečnih leksemov je lahko problematična ne le zaradi različnih uporabljenih transkripcij,[2] ampak tudi zato ker v različnih krajevnih govorih posamezna poimenovanja lahko označujejo različne pojme, v gradivu pa to ni vedno natančno označeno. Primera natančnega zapisa (v članku je zapis citaten – kakršen je v gradivu za SLA) sta npr. za T009 Kranjska Gora (*čȁrn, pu̯ȍu̯, síu̯, əri̯ȍu̯*) ali T039 Belšak/Weißenstein (*čȁrni, ərmẹ̀ni, sîvi, ərjâvi*). Tudi nepopolni zapisi navadno niso problematični – tak je npr. zapis za T027 Škocjan (*čȁrnə, plȍnt, sívə łàsə*), kjer manjka leksem za pomen ‘rjava barva las’. Drugače pa je s krajevnimi govori, kjer zapisovalci niso navajali leksemov v predvidenem zaporedju, kot npr. v T001 Brdo/Egg (*čȁrn̥, čərnȁ*; *rmèanẽ u̯ásẽ*; *sîu̯, síθẽ u̯ásẽ*; *rûs rúsẽ u̯ásẽ – čərnèalẽ u̯ásẽ*; *θíəu̯, θíəlẽ u̯ásẽ*), ali/in so navajali tudi sinonime (spekter naravnih in umetnih barv las je zelo pisan, od jasnosti izpraševalca in natančnosti informanta je torej odvisno, kako točni so zapisani odgovori). Tako je npr. za T045 Dobrova pri Dravogradu ob leksemih *su̯ȁtlə* in *sîu̯ə* zapisan tudi leksem *bîələ* brez natančne določitve pomena oz. morebitne sinonimnosti s katerim od prej navedenih leksemov, medtem ko je npr. za T052 Radlje ob Dravi zaradi zaporedja zapisanih leksemov (*čr̥̃ne, plǫ̑ntne, bîəle, ṛi̯ǫ̑ve, ṛdẹ̑čе lȁse*), tj. usklajenostjo z vprašalnico, jasno, da leksem *plǫ̑ntne* pomeni ‘svetle’, leksem *bîəle* pa ‘sive’ lase. Prav tako se zdi jasno, da npr. v T347 Pišece leksem *žûti* pomeni ‘rdeč’ (leksem je namreč naveden kot peti za tistimi barvami, po katerih sprašuje vprašalnica), medtem ko njegov pomen v T288 Dragovanja vas ni jasen (naveden je kot zadnji v nizu leksemov *błǫ̑nt, kostȁi̯nevi, čr̥ńi, sȉvi, rjȁvi, ṛdẹ́či, žúti*).

2.1 SLA V005 (*črna barva las*)

Najmanj problematični za pomensko določitev so leksemi za pomen ‘črna barva las’. Najpogostejši in zemljepisno najbolj razširjen je leksem *črn* (psl. **čьrnъ*), zapisan sicer v različnih slovničnih oblikah (ednini ali množini moškega ali srednjega spola, navadno v imenovalniku ali tožilniku). Za T300 Turje

[2] V članku je gradivo navedeno tako, kot je zapisano v arhiviranem listkovnem in zvezkovnem gradivu za SLA v Dialektološki sekciji ISJ FR ZRC SAZU v Ljubljani.

je zapisana tudi besedna zveza – metafora *ję čę̑rn̥ ku u̯râna*. Manj pomensko nedvoumen je leksem *temen* (psl.**тьмьнъ* 'temen'), ki bi lahko pomenil tudi '(temno) rjavo barvo las', zapisan v isti točki (*tię̑mne i̯âse ma*), in v T051 Vuzenica, kjer pa je leksem *tę̑mni* zapisan v oklepaju ob očitno pogostejšem leksemu *čâ̯rni*. Oba leksema (*črn* in *temen*) sta seveda tudi geselski iztočnici z istim pomenom v Pleteršnikovem slovarju in SSKJ.

V gradivu za SLA so zapisani tudi leksemi s korenom *mor-*: *moro* (tudi oblika *mori*), *morast* in *moretast*. Leksem *mor* v pomenu 'črn' ima kot iztočnico zapisan tudi Pleteršnik iz Cafovega slovarskega gradiva, in sicer s kazalko, ki navadno usmerja k pravilnejši besedi, tj. pogl. *mur*, ki jo razlaga s pomenoma 'zamorec' in 'črna žival'. Koren *mûr-* 'črn' je po SES praslovanskega izvora (psl. **murъ̑* 'črn'), ker pa se narečni leksemi s korenom *mor-* za pomen 'črna barva las' pojavljajo le v primorskih narečjih in govorih, ki so v stiku z romanskimi jeziki (npr. v T121 Korte v Istri *mọ̑ri* ali v T082 Mirnik v Beneški Sloveniji *ˈmo:ra*), gre tu verjetno bolj za vpliv furlanščine in italijanščine, kjer se leksem *moro* rabi ravno za pomen 'črna/temna barva las' (furl. *mòro*: Moro, negro di razza / Moro, di capelli neri o di carnagione bruna);[3] in sicer je narečna oblika najbrž citatna množinska oblika it. pridevnika *mori* 'črni', tj. (*capelli*) *mori* 'črni (lasje)'). Še pogostejša je v primorskih govorih izpeljanka s slovensko pripono *-ast*, ki jo ima Pleteršnik v tem pomenu prav tako iz Cafovega gradiva, in sicer je v gradivu za SLA zapisana za T090 Avče *mọ̑rasto*, T111 Mavhinje – Malchina *môrəst*, T088 Oslavje – Oslavia *mọ̑rəsti*, T134 Dutovlje *môrạst*, T139 Hrpelje *mọ̑rast*, Ts117[4] Barkovlje – Barcola pri Trstu *mọ̑rast* (*temen*), Ts124a Sv. Anton pri Kopru *môresta*, Ts141 Radohova vas – Pivka *i̯e mọ̑rạst* in T097 Solkan *mọ̑rast*. Le za staro točko Ts97a Velike Žablje pa je zapisana tudi izpeljanka iz romanske besede *morato* 'črn, temen', tj. *morêtaste*, ki pa ni kartografirana.

Leksem *z̥bọ:rç* 'črn' (prim. nem. *schwarz*) je ob leksemu *čâ̯rnę* sicer zapisan za T188 Zgornja Sorica, vendar je ponovno poizvedovanje na terenu pokazalo, da gre v resnici za zapis govora kraja Spodnje Danje (ki pa ni točka SLA), kjer se je do konca druge svetovne vojne govoril poseben krajevni govor, ki je nastal s sovplivanjem izvorno nemškega narečja tirolskih priseljencev, ki so se sem v 13. stoletju naselili iz Puštertala, in slovenskega jezika.[5]

[3] Il Nuovo Pirona: 617.

[4] Oznaka Ts pomeni 'staro točko'.

[5] O tem avtorica tega prispevka v referatu *Slovensko-nemški stik v govoru Sorice na Gorenjskem* (*po gradivu za SLA*), predstavljenem septembra 2007 v Celovcu na Arbeitstagung für bayerisch-österreichische Dialektologie.

SLA

črna (barva las)

SLA V005_0015
Avtorica Jožica Škofic

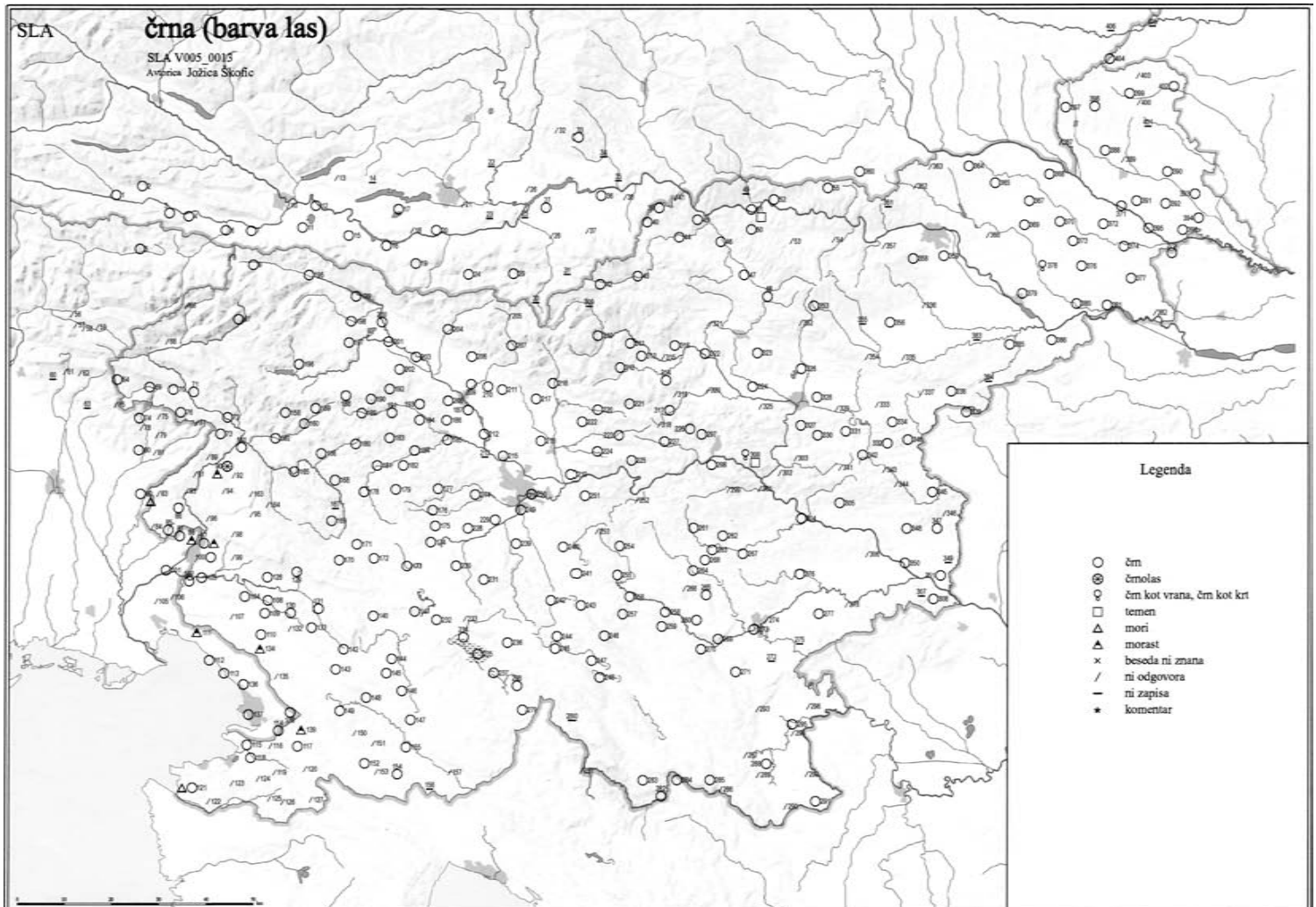

© Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU in Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2006

Vir: pregledne karte Geodetskega zavoda RS, Geodetske uprave RS, Geodetskega inštituta Slovenije

2.2 SLA V005 (*plava barva las*)

Bolj zapletena so poimenovanja za svetlejše barve las, saj iz gradiva ni vedno jasna razlika med poimenovanji za plave in sive lase (oboji so npr. lahko videti beli) ali plave in rdeče lase (oboji se lahko zdijo rumeni).

V zbirki SLA se leksem *plav* pojavlja približno 65-krat, in sicer razpršeno po vsem slovenskem jezikovnem območju, npr. v T227 Izlake *plâve*, v T204 Lom pod Storžičem *plǫ̣u̯*, v T042 Koprivna *pu̯âlę̣*, v T247 Ribnica *plâu̯*, v T283 Banjaloka *p'lavę*, v T316 Mozirje *płâvi*, v T109 Štanjel *ləsî sô plâve*, v T395 Gornja Bistrica *plâ̊vi*, v T404 Gornji Senik *plâvę* (*vlâskę*), v T071 Drežnica *płáƀ* itd. V pomenu 'svetla barva las' je beseda zapisana tudi v SSKJ, kamor je bila prevzeta iz drugih slovanskih jezikov (psl. **polvъ* 'svetli barvni odtenki'), verjetno je prav iz knjižnega jezika prišla tudi v narečja, v Pleteršnikovem slovarju pa je beseda pojasnjena kot 'blassfarbig' v ogrskih narečjih (po Miklošiču in Cafu) oz. 'blond' s ponazorilom iz Cigaleta *plavih las*.

Pogost je tudi leksem *svetel* (psl. **světlъ*, ptc. pret. akt. **svěsti*), ki se pojavlja okrog 40-krat, npr. v T402 Šalovci *s'vę:i̯klę*, v T381 Ormož *svę̏tlị lasję̂*, v T229 Vnanje Gorice *svətlî vą̣sê*, v T202 Kropa *su̯etlę̀: lasę̀:*, v T004 Ziljska Bistrica *svèatlə̑*, v T040 Šentanel *su̯ę̏tlę*, v T131 Vipava *svę̏tli*, v T263 Mirna *svə́tle* itd. Pleteršnik sicer ima iztočnico *svetel*, vendar ne v povezavi z lasmi, medtem ko SSKJ navaja tudi tako rabo.

Tudi leksem *bel* (psl. **bělъ*) je v tem pomenu zelo pogost skoraj v vseh narečnih skupinah, predvsem pa v osrednjih narečjih (npr. v T209 Primskovo pri Kranju *bę́le wasę̂*, v T193 Selca *bę́l*, v T236 Nova vas *bá̯i̯ilę̣*, v T264 Trebnje *bę́l*, v T334 Zibika *bę̂f*, v T170 Črni Vrh *bîu̯*, v T152 Hrušica *bêi̯li*, v T070 Kobarid *biję́lì*, v T396 Hotiza *bë̏i̯ilị*, v T003 Blače *ƀíəlę̏* itd. – skupaj skoraj 60 zapisov v gradivu za SLA; v T377 Miklavž pri Ormožu je zapisana tudi besedna zveza *čìsta bę̂lị*. Pleteršnik sicer ima iztočnico *bel*, vendar ne v povezavi z lasmi, medtem ko SSKJ v zvezi z lasmi navaja pomen 'svetlo siv'.

V gorenjskem in dolenjskem narečju ter razpršeno še ponekod je v tem pomenu pogost leksem *rumen* (psl. **rumènъ* < subst. **rumy*, akz. *rûmenъ*), npr. v T192 Dražgoše *ərmę́n*, v T172 Hotedrščica *armę̂n*, v T174 Vrhnika *rəmi̯ję́n*, v T159 Podbrdo *u̯rmę̂nę lisi̯ję̂*, v T076 Livek *ərmenì*, v T248 Dolenja vas *ərmiánə*, v T302 Lokavec *rumi̯ę̂ne*, v T017 Hodiše *ṙəmı̏nə̑* itd. Pleteršnik ob iztočnici *rumen* iz Janežiča navaja besedno zvezo *rumeni lasje* v pomenu 'das Goldhaar', v SSKJ pa je ta besedna zveza pojasnjena kot 'tak, ki je rumenjaku ali limoni podobne svetle barve'.

Predvsem v panonski narečni skupini in v narečjih v stiku s hrvaškim/srbskim jezikom pa se v tem pomenu rabi beseda *žolt* (psl. **žǒltъ* 'rumen'), npr. v T391 Beltinci *žûu̯ti̯*, v T365 Kremberk *'žu:ti*, v T351 Mostec *žûu̯ti̯*, v T291 Preloka *žûti* itd., v stari točki Ts299a Trgovišče pri Ormožu pa se rabi tudi izpeljanka s pripono *-ast* (*žùtkasti lasję̂*). Pleteršnik besedo *žôłt*, pojasnjuje kot 'rumen', vendar na vzhodu tudi kot 'rdeč' (gre za ne vedno lahko razločljivi

SLA

plava (barva las)

SLA V005_0014
Avtorica Jožica Škofic

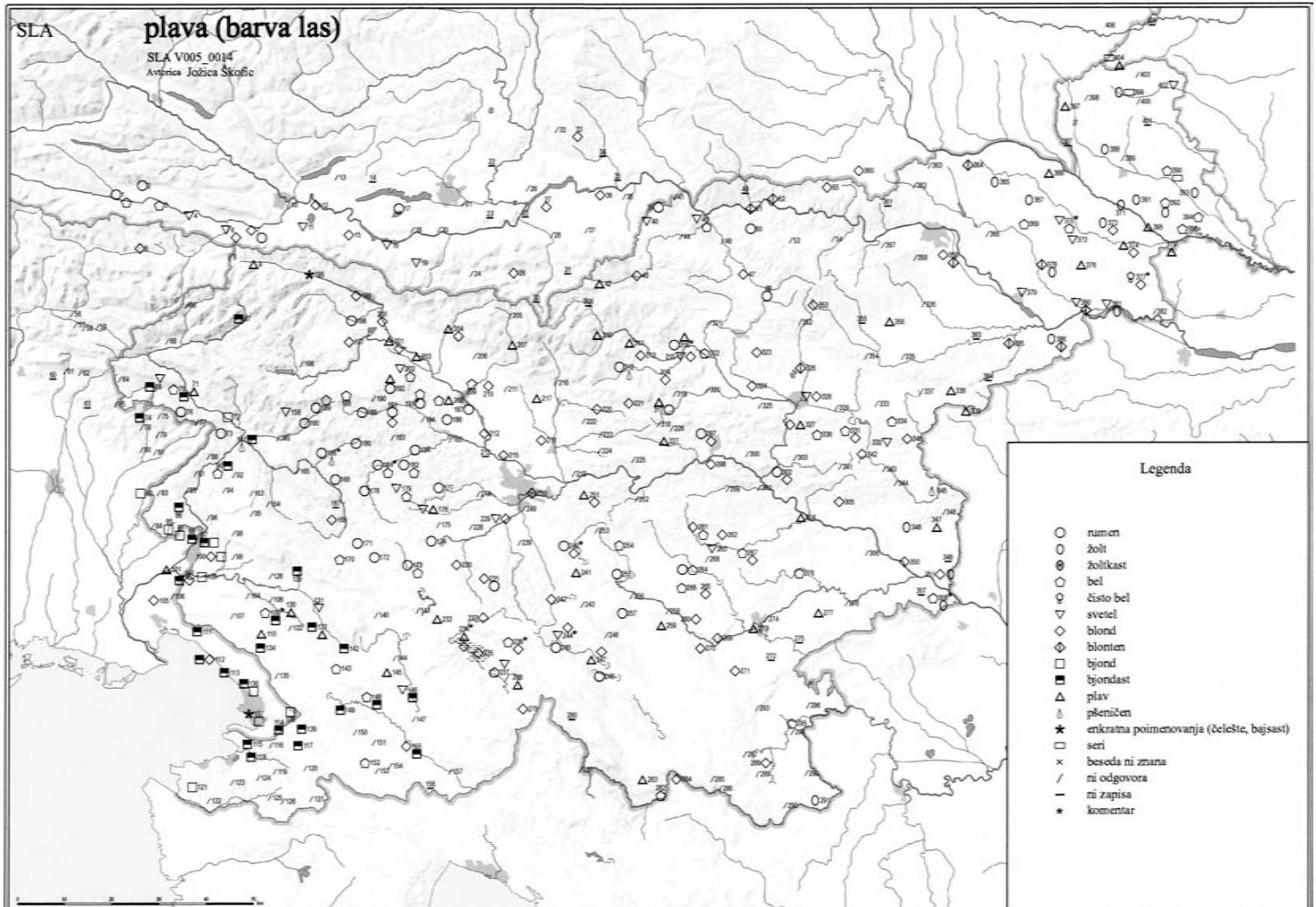

© Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU in Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2006

Vir: pregledne karte Geodetskega zavoda RS, Geodetske uprave RS, Geodetskega inštituta Slovenije

barvni niansi, kar se kaže tudi v gradivu za SLA), iztočnico *žôłtkast* pa pojasnjuje kot ‘rumenkast’ (pozna jo iz Murka, Cigaleta in Janežiča, njeno rabo pa omejuje s pojasnilom »na vzhodu«); v SSKJ imata tako *žolt* kot *žoltkast* označevalnik starinsko.

V nekaj prekmurskih govorih se v tem pomenu rabi tudi leksem *seri* (psl. **xěrъiь* ‘siv’), npr. v T404 Gornji Senik *sêi̯rę* (*vlâskę*), v T399 Gornji Petrovci *sę̑i̯rė*, v T390 Strehovci *sę̑i̯ri* – medtem ko SSKJ te besede nima, je Pleteršniku s pomenom *blond* znana iz Miklošičevega etimološkega slovarja.

Nekajkrat je zapisano tudi metaforično poimenovanje *pšeničen* s skladenjsko podstavo *tak, ki je kot pšenica* in s pripono *-en* (psl. **pъšenĭčьnъ*), med drugim v T312 Gornji Grad *pšenîčən*, v T345 Bistrica ob Sotli *pše'ni:čnę*, v T316 Mozirje *pšenîčni* ter v T166 Cerkno *šunìčne fârbe*, v T161 Most na Soči *šunîčnę lasîę* itd. Pleteršnik te besede v pomenu ‘svetla barva las’ ne navaja, SSKJ pa zvezo *pšenične lase* pojasnjuje kot ‘svetle z rumenim odtenkom’.

V primorskih narečjih sta najpogostejša leksema *bjond*, prevzet iz italijanščine, npr. v T082 Mirnik *b'jo:nd*, v T112 Križ *bi̯o̯ndo*, v T097 Solkan *bi̯o̯ndə* oz. *bi̯ôndi*, v T072 Zatolmin *bi̯ǫ́nđ*, v T121 Korte *bi̯o̯ndi*, v T085 Kozana *bjôndə*, in izpeljanka s slovensko pripono *-ast,* tj. *bjondast*, npr. v T149 Barka *bi̯o̯ndasti̯*, v T117 Prešnica *bjôndəstę*, v T115 Plavje *bjôndasti̯*, v T133 Podnanos *bi̯ôndəste*, v T148 Dolnja Košana *b'jo:ndəstę*, v T090 Avče *bi̯ôndəsto*, v T074 Marsin *bjò:ndasti*/*bjó:ndasti*, v T102 Miren *bjò:ndasti*/*bjó:ndasti* itd. Različica *blond*, ki je v slovenščino prevzeta iz/prek (bavarske) nemščine, pa se pojavlja razpršeno v vseh narečjih, npr. v T234 Cerknica *błônt*, v T005 Ukve *plo̯nt,* v T029 Obirsko *plə̀:nd wə́s*, v T169 Idrija *blònt*, v T340 Podčetrtek *błǫ̯nt*, v T055 Zgornja Kapla *plònt*, v T265 Gorenji Vrh pri Dobrniču *blûonḍ*, v T210 Šenčur *blǫ̯nt* – leksem *blond* je s stilno-plastnim označevalnikom pog. tudi geselska iztočnica v SSKJ, medtem ko ga Pleteršnik v svoj slovar ni uvrstil.[6] Prav tako ni v nobenem slovarju izpeljanke s pripono *-en*, ki je v gradivu za SLA zapisana predvsem v govorih panonske in štajerske narečne skupine, npr. v T378 Juršinci *b'lǫntnị*, v T386 Cirkulane *bl̥o̯ntnę l̥asę́*, v T052 Radlje ob Dravi *plǫ̯ntne,* v T326 Vojnik *b'lǫ:ntni* itd.

Iz nemščine prevzeti leksem *bajs* (prim. nem. *weiß*), zapisan v T188 Zgornja Sorica oz. v sosednjih Spodnjih Danjah (*'ba:jṣ*), s pripono *-ast* (*bá̯i̯saste u̯asę̑*) pa v T195 Dovje, je izjemen in ga seveda ni ne v Pleteršnikovem slovarju, ne v SSKJ. Po enkrat sta v gradivu za SLA zapisana tudi leksema *čelêšte*[7] v T137 Kolonkovec (prim. it. *celeste* ‘nebesen, sinji’) in *kastá̯i̯au̯* (psl. **kostấńęu̯ъ*) v T240 Grosuplje.

[6] Da ga je poznal, kaže zapis te besede v pomenski razlagi besede *plav*: *plàv, pláva*, adj. blassfarbig, ogr.-Mik.; *plav konj*, ogr.-C.; – *blond*: *plavih las*, Cig., nk.; (po drugih slov. jezikih).

[7] Leksem *čeleste* se za svetlo barvo las po informacijah dr. Barbare Ivančič Kutin rabi tudi v Bovcu, kjer poznajo še izraz *bajsast* za isti pomen, medtem ko temne lase poimenujejo z izrazom *moro*.

2.3 SLA V005 (*siva barva las*)

Poimenovanja za sivo barvo las so v slovenskih narečjih najmanj raznolika. Povsod, razen v panonskih narečjih prevladuje leksem *siv* (psl. * *sĭ̯u̯ъ*), npr. *sìvi* v T183 Javorje, *'ṣẹːwe* v T159 Podbrdo, *'si̯ivi* v T392 Gomilica, *sîu̯ə* v T045 Dobrova pri Dravogradu, *síbẹ* v T067 Trenta, *sîf* v T334 Zibika, *səvə̑/síu̯* v T369 Vavta vas, *síu̯* v T211 Cerklje na Gorenjskem in *síi̯ə* v T033 Kneža – Grafenbach. V Pleteršnikovem slovarju je beseda predstavljena tudi s ponazorilom *sivi lasje* in *ves siv je že* 'er hat schon ganz graues Haar', prav tako tudi v SSKJ.

V prleškem in prekmurskem narečju je pogostejši leksem *seri* (psl. **hĕrъi̯ь*) npr. *sẹ̑rẹ* v T371 Veržej, *sẽi̯rị* v T392 Gomilica, *'säːi̯rẹ* v T404 Gornji Senik – Felsőszölnök, *'sėːri̯* v T378 Juršinci. V SSKJ je beseda označena kot starinska (s ponazarjalnim gradivom *seri lasje*), v tem pomenu pa je zapisana tudi pri Pleteršniku (*sẹ̑r* 'grau'), ki jo je poznal iz Cigaletovega, Janežičevega, Murkovega in Danjkovega dela (ta ima tudi besedno zvezo *sera glava*) in jo prostorsko z oznako vzhŠt. uvrstil v panonsko narečno skupino.

Leksem *bel* (psl. **bĕlъ*) se razpršeno rabi v vsem slovenskem jezikovnem prostoru, in sicer samostojno ali kot dvojnica ob leksemu *siv*, npr. *bẹ̑li* v T351 Mostec, *bîəle* v T052 Radlje ob Dravi, *bé̯ili* v T230 Borovnica, *ƀíəlẹ̑* v T007 Rikarja vas – Rückersdorf, *bẹ́le*/*bẹu̯e* v T009 Kranjska Gora. Izpeljanka *belkast* (psl. *bĕlъkastъ*) je enkratnica, zapisana v T322 Rečica ob Paki kot *bė̯u̯kast*.

Enkratni in le dvojnični ob *siv* so leksemi *plezast* (etimologija je nejasna, morda v zvezi s *plezati*, psl. **pelzati*, ker se sivi lasje najprej pojavijo posamično, nato pa se širijo po vsem lasišču), tj. *plẽiẓaṣt*, v T160 Porezen, ter metaforični poimenovanji s skladenjsko podstavo *tak, ki je kot pepel*: *pepelnast* (psl. **pepelьnastъi̯ь*), tj. *pepéːu̯nasti*, v T074 Marsin – Marseu in *pepelnat* (psl. **pepelьnatъi̯ь*), tj. *pupenâtẹ*, v T300 Turje (tu tudi *bel*).

2.4 SLA V005 (*rjava barva las*)

Ker se rjava barva las v naravi pojavlja v različnih odtenkih, to pestrost izražajo tudi odgovori v SLA, kjer je zaradi neurejenosti nekaterih zapisov lahko problematično razlikovanje med pomeni posameznih leksemov – na pomensko bližino kaže tudi enak indoevropski izvor besed za rjavo, rdečo, ruso in rumeno barvo (vse iz ide. baze **rou̯dh-* 'rdeč, rjav, rumen').

V tem pomenu se najpogosteje rabi leksem *rjav* (psl. **rъd́ā̆u̯ъ*), ki je v različnih glasoslovnih uresničitvah razširjen po vsem slovenskem jezikovnem prostoru, npr. *əri̯áƀẹ̑* v T006 Podklošter – Arnoldstein, *ṛ̥i̯ọ̑ve* v T052 Radlje ob Dravi, *ru̯iâvi* v T108 Šmarje, *əri̯âi̯* v T165 Šebrelje, *əri̯áu̯* v T264 Trebnje, *rjâf* v T334 Zibika, *ri̯ọ̑vi̯* v T372 Gajševci, *r'd'aːvẹ* v T404 Gornji Senik – Felsőszölnök. Kot enkratnica je zapisana izpeljanka s pripono *-k-ast* v T202 Kropa *əʁjàːu̯kaste*/*aʁjàːu̯kaste lasẹ̀ː*, ki označuje 'ne popolnoma rjavo' barvo,

SLA

siva (barva las)

SLA V005_0015
Avtorica Jožica Škofic

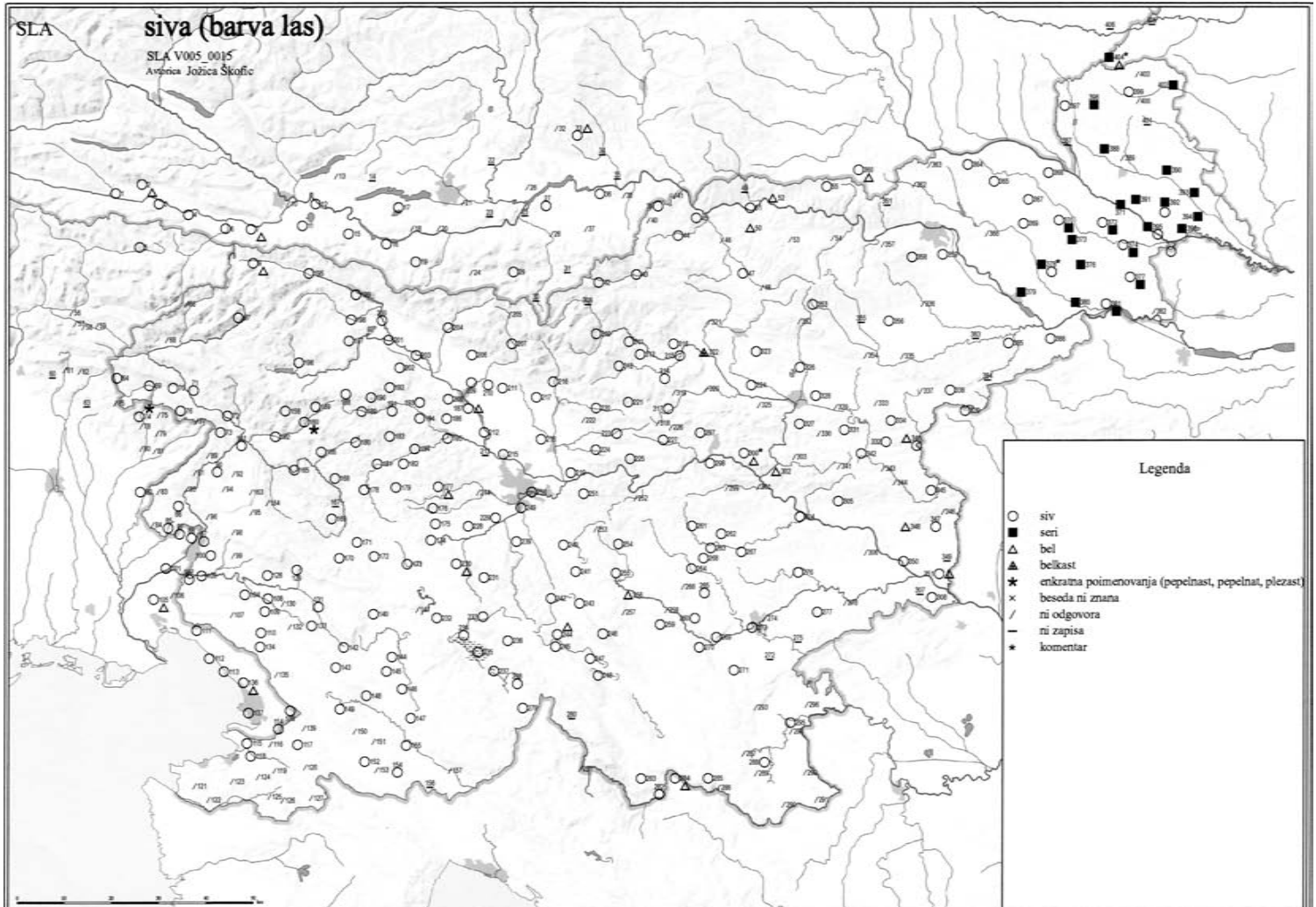

© Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU in Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2006

Vir: pregledne karte Geodetskega zavoda RS, Geodetske uprave RS, Geodetskega inštituta Slovenije

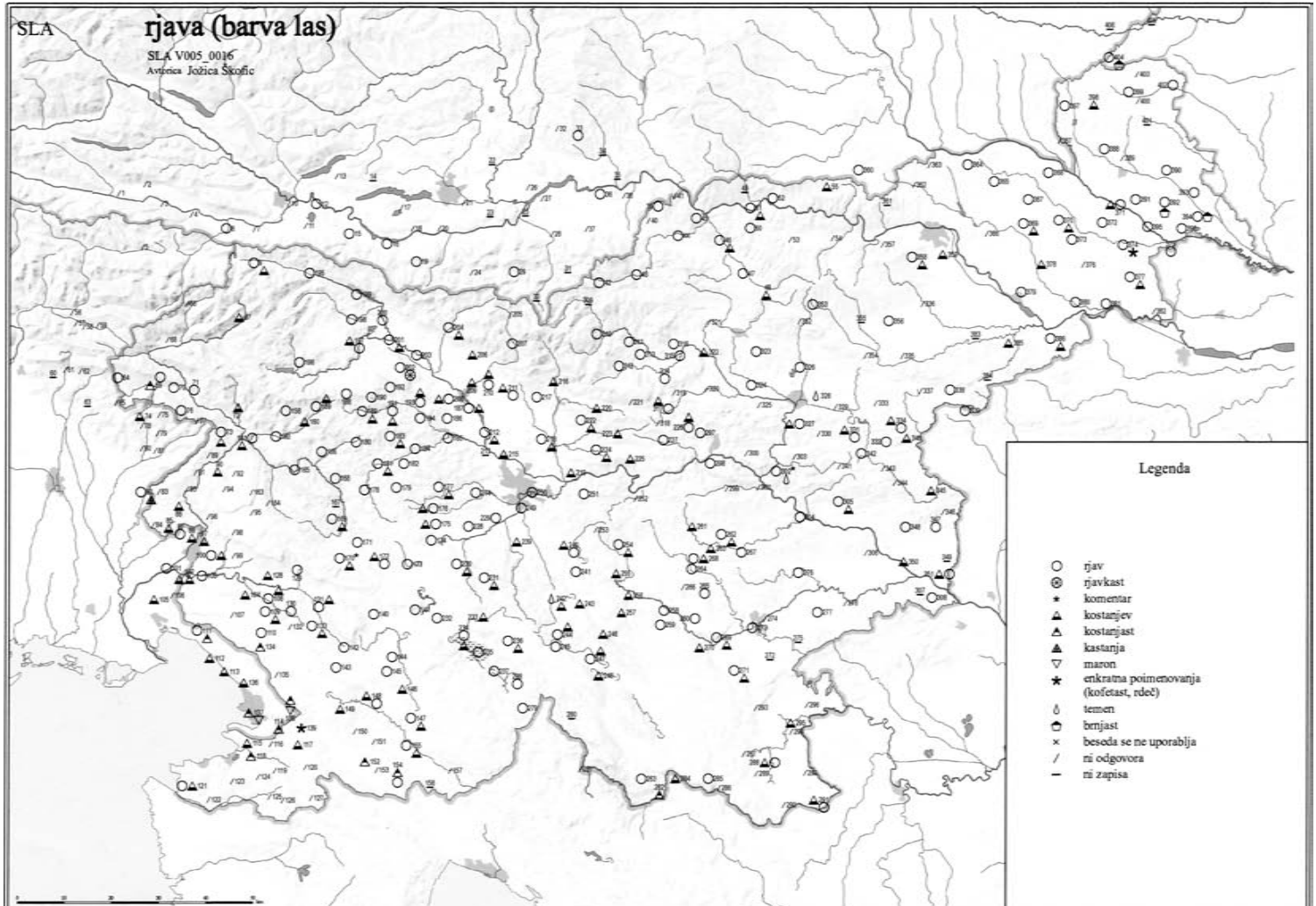

© Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU in Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2006

Vir: pregledne karte Geodetskega zavoda RS, Geodetske uprave RS, Geodetskega inštituta Slovenije

posamično so kot dvojnice (ob pogostejših *rjav* in *kostanjev*) zapisane tudi besedne zveze z določilom *temno* (*rjav*), npr. v T170 Črni Vrh *tẹ̑mno arı̯ȃu̯* in v T234 Cerknica *təmnu ərı̯avə*. Leksema *rjav* in *rjavkast* sta kot iztočnici z enakim pomenom zapisana tudi v Pleteršnikovem slovarju in SSKJ.

Leksem *temen* (psl. **tьmьnъ*) za pomen 'rjav' je razpršeno zapisan le trikrat, tj. kot *tı̯ẹ̑mn* v T328 Proseniško in *təmniẹ̑* (T mn.) v T242 Rašica ter kot dvojnica *tiẹ̑mne* v T302 Lokavec (ob pogostejšem *rjav* in redkejšem *kostanjev*).

Nekoliko redkejši, a prav tako zemljepisno razširjeni skoraj po vsem slovenskem jezikovnem prostoru, so leksemi z besedotvorno podstavo *kostanj-* in pripono *-ov/-ev* (psl. **(kostấń)eu̯ъ*), npr. *kustȃı̯ȍu̯* v T322 Rečica ob Paki, *kostȃńevi* v T340 Podčetrtek, *kos'ta:j̃ovẹ* v T369 Brengova, *kastáńevı̯* v T242 Rašica, *kọstánọu̯* v T201 Radovljica, *kustá:jəve* v T262 Šentrupert, *kastâı̯nẹvi* v T169 Idrija, *kostâńevi* v T104 Branik itd. – večkrat kot dvojnica ob pogostejšem *rjav*. Besedotvorna različica s pripono *-ast* (psl. **(kostấń)astъ*) je značilna zlasti za primorske govore, predvsem v Istri in na Krasu, npr. *kos'ta:ńəste* v T114 Boljunec – Bagnoli della Rosandra in *kastâńastı̯* v T154 Sabonje. Oba leksema sta tudi iztočnici v Pleteršnikovem slovarju, ki ima iz Miklošičevega in Zalokarjevega slovarskega gradiva tudi ponazarjalno besedno zvezo *kostanjevi lasje*, in v SSKJ. Enkraten je romanizem *kas'ta:nja* (prim. it. *castagno* 'kostanj') v T082 Mirnik – Mernicco, take romanske oblike Pleteršnik seveda ni uvrstil v slovar, kot tudi nima iz italijanščine prevzetega leksema *marôn* (prim. it. *marrone* 'kostanj, rjav'), ki je v gradivu za SLA zapisan v dveh točkah iz okolice Trsta, tj. v T137 Kolonkovec – Coloncovec (tu kot dvojnica ob *kostanjast*) in v T138 Draga pri Trstu – Draga S. Elia).

V treh prekmurskih govorih se rabi leksem *brnast* (psl. **brьńastъ* 'tak, ki je umazane barve kot prst, blato'), tj. *bo̯rnâstı̯* v T392 Gomilica, *bo̯rnȃstı̯* v T394 Velika Polana in *bȃrnastẹ* (*vlâskẹ*) v T404 Gornji Senik.

Enkratni sta poimenovanji *kofetast* (psl. **(kofet)astъ*) in *rdeč* (psl. **rъdęťь*). Prvo je motivirano v barvi kave, tj. izpeljanka s prevzeto besedotvorno podstavo *kofe-* (prim. nem. *Kaffee* 'kava', prevzeto v bavarski nemški različici s prehodom *a* > *o*) in pripono *-t-ast*, tj. *kafı̯ẹ̑taste* v T139 Hrpelje, drugo je kot *r'dęčę* zapisano v T374 Ljutomer kot dvojnica ob *rjav*.

Samo enkrat, in sicer v T374 Ljutomer, je za pomen 'rjava barva las' zapisan leksem *r'dęčę* (psl. **rъdęťь*).

2.5 SLA V005 (*rdeča barva las*)

Za rdečo barvo las, čeprav je zelo opazna, v gradivu za SLA ni posebnega vprašanja, mnogi zapisovalci pa so vendarle dobili podatek tudi zanjo (ker pa se tudi ta barva v naravi pojavlja v različno izrazitih oz. svetlih/temnih odtenkih, je prav tako problematično razlikovanje med pomenskimi odtenki posameznih navedenih leksemov). V gradivu za SLA je najpogostejši in zemljepisno najbolj

razširjen leksem *rdeč* (psl. **rъdęćь*), ki se razpršeno rabi v vsem slovenskem jezikovnem prostoru, predvsem v osrednjih slovenskih narečjih, npr. *rdę́če* v T009 Kranjska Gora, *ṛ̥dę̑če* v T052 Radlje ob Dravi, *ərdâče* v T090 Avče, *ərdę́č* v T208 Stražišče pri Kranju, *ərdiéče* v T258 Žužemberk, *ərdię̑če* v T302 Lokavec; le enkratna pa je izpeljanka iz tega pridevnika s pripono *-k-ast* (psl. (psl. **rъdęćьkastъ*), tj. *ərdę̑čkast* v T177 Polhov Gradec.

V nekaterih primorskih narečjih, predvsem v kraškem, briškem in terskem, ter v ziljskem narečju se za tako barvo las rabi leksem *rus* (psl. **rŭsъ* 'rdečkast, rjavkasto rdeč') npr. *rûse* v T105 Doberdob – Doberdo del Lago, *rús* v T086 Kojsko, *rúːsi* v T080 Špeter Slovenov – San Pietro al Natisone, *ˈrysa laˈsi* v T112 Križ – Santa Croce, *rûs, rúsẽ u̯ásẽ* v T001 Brdo – Egg. SSKJ to besedo s pomenom 'rdeč, rjavkasto rdeč' označuje kot starinsko, Pleteršnik pa je njeno rabo s pomenom 'rdeč' oz. 'med rjavo in blond' prostorsko umestil tako z virom (Alasia, Štrekelj, Erjavec za primorska narečja in Jarnik za koroško) kot s pokrajinsko oznako na Kras, Vipavsko dolino in Goriško ter Ziljo; v pomenu 'rumen' besedo *rus* navaja za Rezijo (po Baudouinu de Caurtenayju in Miklošiču), česar pa gradivo za SLA ne izkazuje.

V ziljskem narečju se ob leksemu *rus* v pomenu 'rdeč' rabi tudi leksem *črljen* (psl. **čьrvъ-jen*, izpad *v* sklopu *r+v*+dva soglasnika) oz. *črnel* (psl. **čьrmьnelь* 'tak ki je podoben črvu'), tj. *čərnèalẽ u̯ásẽ* v T001 Brdo – Egg, *čərneàlə* v T002 Borlje – Förolach in T004 Ziljska Bistrica – Feistritz/Gail, *čərnę́lẽ* v T003 Blače – Vorderberg, *čərńę́lę* v T005 Ukve – Ugovizza. V T291 Preloka belokranjskega narečja je zapisan leksem *čr̥̃l'eni*. Medtem ko beseda *črnel* v SSKJ ni zapisana, je *črmljèn* v pomenu 'rdečkast' označena kot narečna (iz I. Potrča). Pleteršnik prinaša več podatkov o tej besedi: med iztočnicami sta v pomenu 'rdeč' tako leksema *črljèn* iz Habdeliča, Gutsmana in Miklošiča oz. *črlen* iz kajkavščine (po Valjavcu) kot *črmljen* (iz Cafovega gradiva); posebna iztočnica pa je tudi pridevnik *črnèł* s kazalko pogl. na *črmnel* v pomenu 'rdeč', katere rabo omejuje na ziljščino (po Jarniku in Scheiniggu), kar se ujema z narečnim gradivom za SLA, ter rezijanščino (po Cafu).

Za rdeče-rumeni odtenek las je v gradivu za SLA večkrat zapisan tudi leksem *žolt* (psl. **žǒltъ* 'rumen'), in sicer v panonski narečni skupini, tj. *žûtị* v T368 Črešnjevci ter *žùu̯tị* v T394 Velika Polana in T392 Gomilica, v kozjansko-bizeljskem narečju, tj. *žûti* v T347 Pišece in *žût* v T350 Šentlenart pri Brežicah, ter *žúti* v T288 Dragovanja vas v Beli krajini.

Po dvakrat sta v tem pomenu zapisana leksema *rjav* (psl. **rъd́ā̆u̯ъ*) in *lisičji* (psl. **lisĭčьi̯ь*, s skladenjsko podstavo *take barve kot lisica*), tj. *rˈjaːve* v T114 Boljunec – Bagnoli della Rosandra in *ərjâve* v T139 Hrpelje ter *liˈsiːčjị* v T378 Juršinci in *lesîči̯e* v T090 Avče. Pleteršnik ju v tem pomenu ne navaja. Enkraten pa je leksem *rumen* (psl. **rumenъ/rumĕnъ/rumęnъ* 'rdeč, rdečerumen'), tj. *ạrmę̑n* (ob *rdeč*) v T170 Črni Vrh. Pleteršnik besedno zvezo *rumeni lasje* v ponazarjalnem gradivu pojasnjuje kot 'das Goldhaar'.

SLA

rdeča (barva las)

SLA V005_rd
Avtorica Jožica Škofic

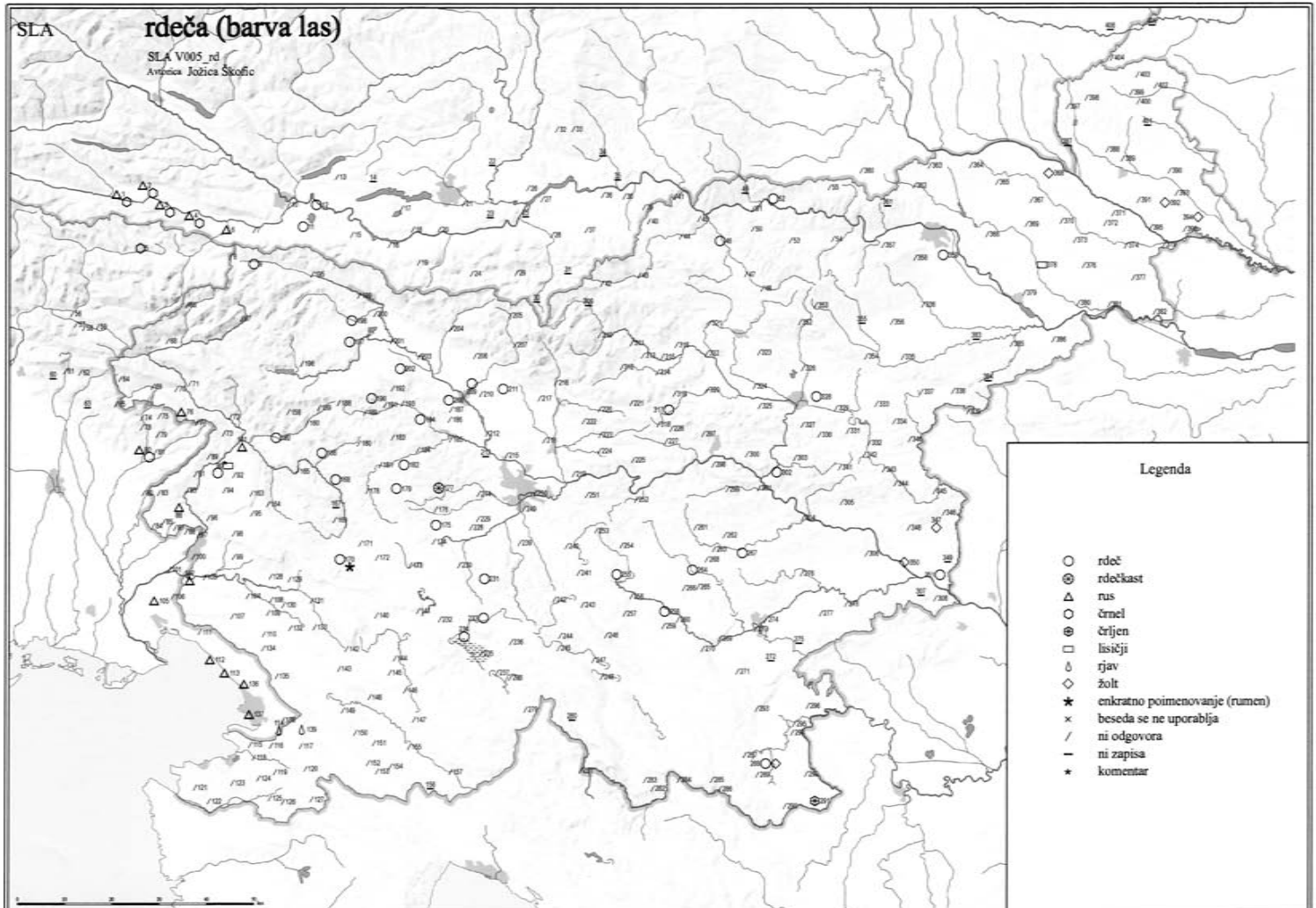

© Geografski inštitut Antona Melika ZRC SAZU in Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša ZRC SAZU, 2006

Vir: pregledne karte Geodetskega zavoda RS, Geodetske uprave RS, Geodetskega inštituta Slovenije

3 Sklep

Pleteršnikov Slovensko-nemški slovar je tudi dobrih 100 let po izidu še vedno zelo dragocen in bogat vir besedja ne le za knjižnojezikovne, ampak tudi za dialektološke in geolingvistične raziskave slovenskega jezika in njegovih diatopičnih različkov. Primerjava med Pleteršnikovo leksiko in gradivom za SLA kaže, da je Pleteršnik v slovar zajel večino slovenskega narečnega besedja za poimenovanja različnih barv las in da je to besedje tudi zelo zanesljivo pokrajinsko umestil. V skladu s knjižnojezikovnimi načeli pa v slovar ni uvrščal prevzetih besed iz jezikov v stiku, razen tistih, ki so bile bolj razširjene in niso imele prave/sinonimne izvorno slovenske ustreznice.

Literatura

Arhiv SLA, Dialektološka sekcija Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU, Ljubljana.

Francka BENEDIK, 1999: *Vodnik po gradivu za Slovenski lingvistični atlas*, Ljubljana: Založba ZRC (ZRC SAZU).

France BEZLAJ, 1977: *Etimološki slovar slovenskega jezika* (*ESSJ*), A–J, Ljubljana: SAZU.

– –, 1982: *Etimološki slovar slovenskega jezika* (*ESSJ*), K–O, Ljubljana: SAZU.

– –, 1995: *Etimološki slovar slovenskega jezika* (*ESSJ*), P–S, Ljubljana: SAZU, ISJFR.

– –, 2005: *Etimološki slovar slovenskega jezika* (*ESSJ*), Š–Ž, Ljubljana: SAZU, ISJFR.

Anton BREZNIK, 1933–1952: Pleteršnik Maks. *Slovenski biografski leksikon II*, Ljubljana.

Giulio Andrea PIRONA, (2001): *Il Nuovo Pirona. Vocabolario Friulano*. Udine: Societa filologica Friulana.

Irena OREL, 2007: Nemške izposojenke v Pleteršnikovem Slovensko-nemškem slovarju (1894–1895). *Slavistična revija*, letn. 55, št. 1/2, str. 357–368.

Maks PLETERŠNIK, 1884–85: *Slovensko-nemški slovar*, Ljubljana: Knezoškofijstvo in ZRC SAZU (elektronska izdaja 2007).

Marko SNOJ, 2003: *Slovenski etimološki slovar* (*SES*), Ljubljana: Modrijan.

SSKJ, 1970–1991: *Slovar slovenskega knjižnega jezika 1–5*, Ljubljana: SAZU in DZS.

Jožica ŠKOFIC, 2002: Besedne karte po gradivu za Slovenski lingvistični atlas. *Med dialektologijo in zgodovino slovenskega jezika* (Zbirka Zora, št. 18), Maribor: Slavistično društvo, str. 124–139.

– –, 2006: New lexical maps for the Slovenian linguistic atlas. V: TIMUŠKA, Agris (ur.). *Proceedings of the 4th International Congress of Dialectologists and Geolinguists, Riga, July 28–August 2, 2003*, Riga: Latvian language institute, University of Latvia, 453–477.

– –, 2001: Besede za semenj, žegnanje (farni praznik) in blagoslov v slovenskih narečjih (po gradivu za SLA). *Jezikosovni zapiski*, 7, št. 1–2, str. 267–298.

– –, 2002: Žebelj v slovenskih narečjih. *Riječ*, 2003, god. 9, sv. 2, str. 39–66.

– –, 2005: Slovensko narečno besedje na stičišču kultur (po gradivu za SLA). *Večkulturnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi: zbornik predavanj*, Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko Filozofske fakultete, str. 51–66.

– –, 2006: Uporaba GIS v dialektologji. *Geografski informacijski sistemi v Sloveniji 2005–2006*, Ljubljana: Založba ZRC, str. 233–241.

SUMMARY

The article presents the work conducted during the compilation of the Slovenian Linguistic atlas (SLA) by the Dialectological Section of the Fran Ramovš's Institute of the Slovenian Language at the Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Science and Arts in Ljubljana. It is concentrated on dialectal words for different colours of hair (*blonde, black, brown, grey, red*), i. e. the question SLA V005 from the first volume of the Slovenian Linguistic Atlas (SLA). The lexemes are also presented on five linguistic maps.

The most important Pleteršnik's work *Slovenian-German Dictionary/Slovensko-nemški slovar I–II* (1894–1895), contains contemporary as well as historical literary words from Trubar's time till the end of the 19th century (from belles-lettres, journalism and technical literature). Pleteršnik has also organized collecting contemporary dialectal lexemes (together with their tonemic accent and co-text) and presented the gathered material in his dictionary, which is very valuable for preparing the present-time dialectal dictionaries and for the Slovenian Linguistic atlas as well.

One part of the commentary to the maps of SLA will present the noted dialectal lexemes and their meanings in Slovenian common and dialectal, etymological and historical dictionaries. The article consequently demonstrates, how useful for linguistic analysis are the data about the accent, pronunciation, origins, geographical spread and illustration of these words in Pleteršnik's *Slovenian-German Dictionary* from the end of the 19. century.

Dialectal words in Pleteršnik's dictionary are diatopically marked with different provincial/regional qualifications as well as with quotation of the authors, who have used or cited the appointed words. The comparison with dialectal lexicon from the SLA shows, that Pleteršnik has avoided loanwords from languages in contact, which already have had clear Slovenian synonims in Slovenian language diasystem.